

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۱۷

پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۱۰/۱۸

مطالعه تطبیقی تزئینات معماری در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا

غلامرضا هاشمی* علیرضا شیخی** فهمیمه دولت‌آبادی***

چکیده

۵۱

شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا، دو اثر شاخص هنر نگارگری ایرانی بوده که در منطقه خراسان بزرگ در فاصله تاریخی بیش از یک قرن ولی تقریباً در یک حوزه جغرافیایی، تصویرگری شده‌اند. با توجه به اینکه تزئینات بناها در گذر زمان فرسوده شده و از بین رفته، نسخ مصور حاوی اینیه می‌توانند به‌عنوان سندی تصویری برای شناسایی تزئینات وابسته به معماری در یک منطقه جغرافیایی باشند. پرسش‌هایی که مطرح شده، اینها هستند که معماری و عناصر تزئینی آن در نگاره‌های مورد بحث، چه جایگاهی دارند؟ چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در ترسیم تزئینات معماری این دو نسخه وجود دارند؟ هدف از این تحقیق، تطبیق تزئینات معماری در دو نسخه شاخص نگارگری در منطقه خراسان با فاصله بیش از یک قرن است. این پژوهش، به روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی انجام شده و شیوه یافته‌اندوزی، کتابخانه‌ای بوده است. شش نگاره از ۲۲ نگاره شاهنامه بایسنقری و ۱۲ نگاره از ۲۸ نگاره هفت‌اورنگ که دارای بنای معماری بوده، به روش انتخابی و هدفمند برگزیده شدند. نتایج نشان می‌دهند که اهمیت بناهای معماری در شاهنامه بایسنقری بیشتر است و تمام صفحه، به تصویرسازی بنا اختصاص داده شده، اما در نگاره‌های هفت‌اورنگ اغلب، بنا بخشی از تصویر بوده و در ترکیب با عوامل طبیعت شکل گرفته است. کتیبه‌های شاهنامه بایسنقری، عنصری اصلی از معماری بنا محسوب می‌شوند، اما در هفت‌اورنگ، ساختاری ساده داشته و بیشتر جنبه تزئینی دارند. تنوع تصویری و نقوش هندسی و گیاهی رنگارنگ در هفت‌اورنگ، بیشتر به چشم می‌آیند. در هفت‌اورنگ، نقاشی‌های دیواری جایگاه مهم‌تری داشته‌اند، اما در شاهنامه بایسنقری، نقاشی دیواری بسیار کم‌رنگ جلوه کرده است.

کلیدواژه‌ها: نگارگری مکتب هرات، نگارگری مکتب مشهد، شاهنامه بایسنقری، هفت‌اورنگ، تزئینات معماری

Art_dr.hashemi@yahoo.com

ar.sheikhi59@yahoo.com

fdovlat59@gmail.com

* استادیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول).

** استادیار، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران.

*** کارشناسی ارشد هنر اسلامی، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد.

مقدمه

نقاشی و تصویرسازی در کتب خطی ایرانی، از سده هشتم تا سده یازدهم هجری قمری شکوفایی نمایانی داشته و از آنجا که این نگاره‌ها تنها تصاویر مربوط به عصر خود بوده، می‌توانند منبع تاریخی مهمی در بررسی تزییناتی باشند که روزگاری در بناها به کار می‌رفته‌اند. شاهنامه بایسنقری، شاهکار مصورسازی شده در مکتب هرات در دوران حکومت تیموریان بوده که در سال ۸۳۳ هجری به سفارش بایسنقر میرزا، با خط نستعلیق توسط جعفر بایسنقری نگارش شده است. قطع این شاهنامه رحلی، ۳۸۴×۲۶۵ میلی‌متر و دارای ۶۹۰ صفحه مشتمل بر ۲۲ نگاره است که اکنون با شماره ۷۱۶ در موزه کاخ گلستان نگهداری می‌شود. اجرای نگاره‌های آن، به سه هنرمند معروف همان دوران؛ یعنی مولانا علی، مولانا قوام‌الدین (یا قیام‌الدین) و مولانا خلیل نسبت داده می‌شود (حبیبی، ۱۳۵۵: ۴۵۱). اسلوب ترکیب‌بندی آن، متشکل از عناصر افقی و اریب و اجتناب از قرینه‌سازی محض است. در کل، در ترکیب‌بندی‌های نگارگران این دوره، هیچ عنصر نسنجیده و ناموزونی به چشم نمی‌خورد (کنبای، ۱۳۹۱: ۶۱). به‌طور کلی در این شاهنامه، همه سنت‌های هنری پیشین به کمال آمده و ترکیب و تلفیق عناصر متمایز پیشین در این نسخه، کاملاً مشاهده می‌شود.

در مکتب مشهد، تأثیر دو شیوه خراسانی و تبریزی به‌خوبی عیان است. کتاب هفت‌اورنگ، متعلق به مولانا نورالدین عبدالرحمان جامی (۸۱۷-۸۹۷) شاعر قرن نهم بوده که بین سال‌های ۸۷۵-۸۹۲ هجری تصنیف شده و در چند مکتب مختلف هنری، تصویرسازی شده است. یکی از این کتب مصور که جزء برجسته‌ترین و درخشان‌ترین آثار نگارگری دوره صفوی است، متعلق به مکتب مشهد و دوران ابراهیم میرزا بوده که به هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا معروف است. این کتاب با قطع ۳۴۴×۳۴۵ میلی‌متر مشتمل بر ۳۰۰ صفحه و نگارش شده با خط نستعلیق، دارای ۷ مثنوی و ۲۸ نگاره است. تصویرگری این کتاب، به سفارش ابراهیم میرزا و در بین سال‌های ۹۶۳ تا ۹۷۲ ه.ق اجرا شده است و اکنون در نگارخانه فریر و واشنگتن به شماره ۴۶/۱۲ نگهداری می‌شود. نگاره‌های هفت‌اورنگ بدون امضا بوده، ولی آنها را به هنرمندان نامدار این دوره مثل؛ آقامیرک، میرزا علی، مظفر علی، قدیمی و شیخ محمد نسبت داده‌اند. ترکیب‌بندی‌های نگاره‌ها، یادآور ترکیب‌بندی‌های مکتب تبریز بوده و توازن، تناسب و تعادل، از ویژگی‌های آنها هستند. درهم‌ریزی و پختگی صحنه‌بندی نیز خصوصیت این نگاره‌ها شمرده می‌شود (آژند، ۱۳۹۴:

۱۴۷ و ۱۴۸). این نگاره‌ها، دارای پویایی خاصی هستند که مانند خط مرتبیطی، تمام ۲۸ نگاره را همچون گردش یک منسجم می‌سازند. پژوهش حاضر بر نگاره‌های برگزیده حاوی معماری، از دو اثر نفیس و ماندگار منطقه خراسان؛ یعنی شاهنامه بایسنقری مکتب هرات و هفت‌اورنگ جامی مکتب مشهد، شکل گرفته است. پرسش‌هایی که مطرح می‌شوند اینکه تزیینات وابسته به معماری در نگاره‌های این دو نسخه چه هستند و چه دست‌بندی از آنها می‌توان ارائه داد؟ نقاط افتراق و اشتراک در تصویرگری تزیینات معماری دو نسخه چه هستند؟ هدف از انجام این پژوهش، بررسی شاخصه‌های به‌کار رفته در تزیین بناهای دو مکتب هرات و مشهد در خطه خراسان، بر مبنای نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا و تطبیق نگاره‌های آنها است. از آنجا که نگاره‌ها به‌عنوان اسناد و مدارک بررسی معماری ادوار گوناگون، حائز اهمیت هستند (کونثو، ۱۳۸۴: ۱۹-۳۷)، به همین علت، بررسی تطبیقی بناهای این نگاره‌ها به‌منظور آگاهی از شیوه معماری، نوع تزیینات به‌کار رفته، انواع کتیبه‌ها و نحوه به‌کارگیری آنها، ضروری به نظر می‌رسد.

پیشینه پژوهش

محققان به‌صورت کلی، از دو نظر به موضوع معماری در نگارگری نگریسته‌اند؛ اول، بازتاب فضای معماری در نگارگری و دوم، نمود تزیینات معماری در نگارگری ایرانی. تا کنون، تزیینات وابسته به معماری به‌صورت موردی در دو نسخه خاص مورد بررسی قرار نگرفته که در نوشتار حاضر، تزیینات وابسته به معماری در دو مکتب با انتخاب هدفمند دو نسخه، مورد تأکید بوده‌اند. در دسته اول، می‌توان به این منابع اشاره داشت؛ مهدی محمدزاده و مریم مسینه اصل (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان "معماری در نقاشی مکتب هرات"، به تطبیق بناها و خصوصیات معماری آنها در تمام نگاره‌های نسخ خطی مکتب هرات از ابتدا تا انتها پرداختند که مطالعه، محدود به کتاب خاصی نبود و تطبیقی با سایر مکاتب نگارگری انجام نشده است. سمانه مصباح (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "بررسی نقوش و ساختار معماری و انعکاس آن در نگارگری ایرانی دوره ایلخانی تا اواخر صفویه"، به بررسی نقوش و ساختار معماری و ارتباط هنر معماری ایرانی با هنر نقاشی پرداخت و نشان داد که نگارگری به دو صورت، از معماری اسلامی بهره برده؛ نخست، هندسه پنهان هر نگاره و دیگر، ظواهر بنای معماری اسلامی یعنی؛ قوس‌ها، کاشی‌کاری‌ها، تذهیب و خط که برای بیننده، تداعی‌گر یک بنا است. حسین

ویژگی‌های تزئینات معماری و تطبیق نگاره‌ها پرداخته می‌شود. بنا به ضرورت تحقیق، روش نمونه‌گیری، به‌صورت انتخابی و هدفمند بوده و شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها، کیفی است.

استفاده از بنا در نگارگری ایرانی

مدارک تصویری، از جمله مهم‌ترین مدارک تاریخ معماری محسوب می‌شوند. نگاره‌های بسیاری از دوره‌های ایلخانیان، تیموریان و اوایل صفویان باقی مانده که آثار معماری در آنها چشمگیر هستند (فروتن، ۱۳۸۴). در نگاره‌های پیش از حمله مغول، به‌ندرت به فضاهای معماری پرداخته شده است و بنا را بسیار ساده و غالباً دو بعدی ترسیم کرده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷)؛ در حالی که از دوره ایلخانیان و پس از آن، از نوعی ژرف‌نمایی برای بهتر نشان دادن فضا و عمق آن استفاده شده است (فروتن، ۱۳۸۴). این نگاره‌ها، دو دسته هستند؛ ۱. آنهایی که بنا و خصوصیات آن، جزء اصلی نگاره را تشکیل می‌دهند؛ مانند نگاره "ساختن کاخ خورنق" (کمال‌الدین بهزاد، خمسه نظامی) یا نگاره "ساختن مسجد جامع سمرقند" (بهزاد، ظفرنامه یزدی). مثال دیگر، نگاره‌های تاریخ‌نامه‌ها است که از دوران ایلخانی و تیموری، نمونه‌های فراوانی از آنها باقی مانده‌اند؛ مانند کتاب "جامع‌التواریخ" خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی و "ظفرنامه تیموری" شرف‌الدین علی یزدی و یا نگاره‌هایی از کعبه و مسجدالحرام در کتب فقهی (فروتن، ۱۳۸۹: ۱۳۴ و ۱۳۵)، ۲. نگاره‌هایی که موضوع اصلی آنها معماری نبوده، اما در فضای معماری رخ می‌دهند؛ مانند نگاره "فرار یوسف از اغوی زلیخا" (کمال‌الدین بهزاد، بوستان سعدی). آنچه موجب تمایز این‌گونه نگاره‌ها با بناهای معماری می‌شود، قواعدی بوده که معمار در ساخت بنا ملزم به رعایت آنها است، اما نگارگر، الزامات مادی در ساخت را نداشته و در عوض، ملاحظات تصویرگری را در نظر می‌گیرد و البته نقش خلاقیت نگارگر، قابل توجه است.

تزئینات معماری در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری

از ۲۲ نگاره مصور شاهنامه، موضوع شش نگاره، در فضای معماری رخ داده و هنرمند، همه صفحه یا سطح نسبتاً عظیمی را برای نشان دادن فضای معماری اختصاص می‌دهد؛ به‌طوری که با ترسیم فضاهای معماری که بیش از پیکره‌ها نمود دارند، ترکیب‌بندی‌های بسیار ایستا، با قدرت و شکوه سترگ خلق می‌کند (پوپ، ۱۳۹۳: ۱۷۱). در این تصاویر، تناسب بین اندازه انسان و بنا نامعقول بوده، ولی در همین اندازه نیز هنرمند، موفق به القای ساختار بنا شده است. در حقیقت، بناها در این تصاویر، موضوع و بهانه‌ای مناسب برای تزئین هستند

سلطان‌زاده (۱۳۸۷) در کتابی با عنوان "فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی"، به معرفی نگاره به‌عنوان منبعی برای مطالعه معماری و شهری پرداخته است. او، نگاره‌ها را بر اساس کاربری فضاهای معماری مانند؛ باغ، خانه، حمام و ... دسته‌بندی کرده است. این کتاب، محصول یک پژوهش مقدماتی بوده و نگاره‌ها را به‌صورت بسیار کلی، مورد توجه قرار داده است.

دسته دوم، شامل این مطالعات هستند؛ رباب فغفوری و حسن بلخاری قهی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان "نمود کتیبه‌های معماری در نگاره‌های ایرانی، تحلیلی بر نمونه‌های مکتب هرات و آثار بهزاد"، به تطابق کتیبه‌های نگاره‌ها با کتیبه‌های بناهای مکتب هرات پرداختند. نتایج این بودند که تزئینات کتیبه‌ای موجود در فضای معماری نگاره‌ها علاوه بر بالا بردن زیبایی و ارزش بصری آنها، بر انتقال مفاهیم داستان مصور شده تأثیر گذار بوده و بروز نوعی رئالیسم معنوی را در کارهای هنرمندان دوره تیموری به‌ویژه بهزاد، نشان می‌دهند. زهره نامدار (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان "بررسی تزئینات اسلیمی در مینیاتورهای دوره صفوی"، به بررسی اجرای نقوش تزئینی هنر معماری و کاربرد آنها در نگارگری دوره صفویه و تطبیق نقوش با تزئینات بناها پرداخته است. در این مطالعه، مقایسه‌ای با سایر مکاتب نگارگری صورت گرفته است. آرزو خجسته‌پور (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان "تأثیر نقوش تزئینی معماری در نگاره‌های ایرانی"، به بررسی میزان تأثیر نگارگر از عالم واقع و نقوش تزئینی به‌کار رفته در بناها و فضاهای معماری پرداخته است. نتیجه آن بود که نمونه‌های بی‌شمار نقوش هندسی و اسلیمی که در انواع تزئینات معماری استفاده شده، در نگاره‌های ایرانی نیز به تصویر کشیده شده که اغلب بسیار دقیق و با تمام جزئیات هستند. منیره شعبانپور (۱۳۸۲) در مقاله‌ای با عنوان "مکتب نگارگری هرات و هفت‌اورنگ"، مکتب هرات را به‌طور مختصر معرفی کرده و سپس چهار نگاره از کتاب هفت‌اورنگ مکتب مشهد را مورد تحلیل قرار می‌دهد. البته قابل ذکر است هیچ ارتباطی بین مکتب هرات و هفت‌اورنگ برقرار نمی‌شود.

روش پژوهش

در این پژوهش، از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و تطبیقی بهره گرفته شده و گردآوری اطلاعات، به روش کتابخانه‌ای است. جامعه آماری در پژوهش مورد مطالعه، ۱۸ نگاره از دو نسخه خطی است (۱۲ نگاره از هفت‌اورنگ جامی مکتب مشهد و شش نگاره از شاهنامه بایسنقری که دارای بنای معماری هستند) که به بررسی و تحلیل آنها از منظر

شده است. سطح گسترده و تزیینات یک‌دست دیوارها و کف حیاط، در تعادل با زمینه شلوغ و پرکار طبیعت بوده و باعث حفظ تعادل در صفحه شده‌اند.

۶. بازی شطرنج بوذرجمهر و سفیر هند: تصویر، تماماً در چارچوب فضای داخلی کاخ ارائه شده و به عناصر معماری تعلق گرفته است (تصویر ۶). فضای سرپوشیده داخل کاخ در سه وجه از فضا با حالت قرینه محوری، به تصویر کشیده شده است.

نقوش تزیینی نگاره‌های شاهنامه بایسنقری

نقوش و تزیینات معماری در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری، به نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه و نقاشی دیواری تقسیم‌بندی می‌شوند که در جدول ۱ همراه با جزئیات، به شرح آنها پرداخته شده است. در همه نگاره‌ها به‌غیر از نگاره "اردشیر و گلنار" (تصویر ۵)، بنای ساختمان، تمام صفحه را گرفته است. برای بررسی میزان سهم بنا در این نگاره، تصویر مورد نظر در جدول ۱، توسط خطوط با فواصل مساوی تقسیم‌بندی شده و ارزیابی کمی انجام گرفته است. عناصر تزیینی این نگاره‌ها شامل؛ تزیینات گیاهی، هندسی، نقاشی دیواری و کتیبه هستند که در این بین، نقوش اسلیمی سهم بسزایی داشته و در تمام نگاره‌ها نسبت به نقوش ختایی، سهم بیشتری دارند. بیشترین تنوع نقوش اسلیمی، در نگاره "سوگ فرامرز بر تابوت پدرش رستم" (تصویر ۴) و بیشترین نقوش ختایی، در نگاره "بر تخت نشستن لهراسپ" (تصویر ۲) دیده می‌شوند. نقوش هندسی، در قالب گره‌های هندسی تقریباً در همه دیوارها کاربرد داشته‌اند. در مورد نقاشی دیواری که در سه نگاره از شش نگاره دیده می‌شود، هر سه مورد تقریباً در یک شکل و محتوا ارائه شده که شامل گلدان‌هایی بوده که با نقوش گیاهی شکل گرفته‌اند. عنصر خوشنویسی در کتیبه‌های هر شش نگاره وجود دارد که همگی به خط ثلث و کوفی، با رنگ سفید و تزیین زمینه با نقوش اسلیمی شکل گرفته که یا مضمون احداثی داشته و یا در ارتباط با موضوع نگاره ارائه شده‌اند. روش اجرای این تزیینات در نگاره‌های شاهنامه شامل؛ آجرکاری ساده، گره‌سازی آجر و کاشی، کاشی معرق و قاب‌بندی مقرنس کاری است. همچنین، شاهد حضور انواع پنجره فولادی و چوبی و برجک، گنبد و طاق‌های محرابی در نگاره‌ها هستیم (جدول ۱).

تزیینات معماری در نگاره‌های هفت‌اورنگ

۱۲ نگاره هفت‌اورنگ، در فضای معماری رخ می‌دهند. معماری در نگاره‌های هفت‌اورنگ، سرشار از تزیینات عمارت‌ها

(مهرابی و مسجدی، ۱۳۸۸). تمامی شش تصویر شاهنامه بایسنقری که برای تحلیل انتخاب شده‌اند، در ترکیب‌بندی مجالس فضاهای هندسی بیرونی، درونی و اندرونی رخدادها به کار گرفته شده و دارای روحیه درون‌گرا با کاربرستی بسیار ظریف و حساس از روابط سطوح و رنگ‌ها در قالب هندسی و ساختار معماری گونه هستند (حسینی، ۱۳۷۴).

توصیف نگاره‌های شاهنامه بایسنقری

۱. دیدار زال و رودابه: کاخ رودابه با ترکیب‌بندی تقریباً قرینه، به دو بخش بیرون و درون تقسیم شده است (تصویر ۱). آجرکاری بنا، بسیار ساده اما منظم و یک‌دست بوده و کتیبه‌ای بر بالای دیوار نقش بسته است.
۲. بر تخت نشستن لهراسپ: در این نگاره، برای مسئله وحدت معماری و منظره، راه حل جدیدی ارائه شده است؛ به این شکل که یک اندرونی با شاهزاده‌ای جلوس کرده بر تخت در حال دریافت گزارش تصویر شده، حال آنکه در بیرون صحنه، سپاهیان او به حالت انتظار، منتظر آمدن او هستند (پوپ، ۱۳۹۳: ۷۲) (تصویر ۲). فضای معماری در این نگاره، در قاب مستطیل شکل بزرگی به‌صورت قرینه ارائه شده که توجه مخاطب را به فضای درون کاخ جلب می‌کند.
۳. کشتن ارجاسب توسط اسفندیار: تمام فضای این نگاره، با پرسپکتیو خاص توسط فضای معماری قلعه پر شده و نگارگر برای بیان واقعه، از دید بالا سود برده و سه فضای برون، درون و اندرون را با استفاده از روابط هندسی و رنگ‌ها به هم آمیخته است (تصویر ۳). عناصر تزیینی معماری این نگاره شامل؛ برج، کنگره‌های دیوار محصور قلعه، ایوان، پنجره چوبی مشبک، نرده، کاشی کاری، آجرکاری ساده و تلفیقی با کاشی، بالکن و کتیبه هستند.
۴. سوگواری فرامرز بر رستم و زواره: بیشترین قسمت تصویر را، بنایی در بر گرفته که مدعوین مراسم ترحیم در آن گرد آمده‌اند (تصویر ۴). این بنا که با ترکیب‌بندی تقریباً قرینه، محوطه کاخ را نشان داده، با قرار دادن پیکره فرامرز درست در وسط ایوان‌ها، نگاه مخاطب را به داخل ایوان می‌کشاند. در پس زمینه، ایوانی با سه طاق سه بخشی وجود دارد.
۵. ملاقات اردشیر و گلنار: تقریباً سه چهارم فضای نگاره، توسط بنای کاخ پوشانده شده است (تصویر ۵). بنای این عمارت که ترکیب بیرونی یک عمارت کوشک را نشان می‌دهد، در ترکیب‌بندی غیرقرینه با ترکیب عوامل طبیعی، به‌خوبی در صفحه نشان داده شده است. سطح دیوار بنا، با تلفیقی از آجر و کاشی توسط نقوش هندسی کاملاً پوشانده شده و پشت‌بام بنا نیز با برجکی بر بالای آن، نشان داده

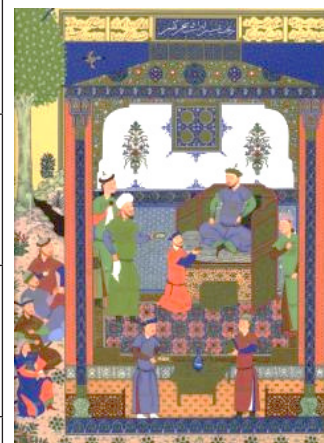

جدول ۱. نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
	<p>نقوش گیاهی: اسلیمی، ۳ طرح ختایی ندارد</p>
	<p>نقوش هندسی شامل: گره هشت، شش شمشه‌دار و پیلی شمشه‌دار</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه کوفی ۱ کتیبه ثلث</p>
	<p>اجزای معماری: در و پنجره مشبک چوبی، دیوار کنگره‌دار، طاق محرابی</p>
	<p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۷ طرح- ختایی ۶ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۳ گره شامل؛ گره پیلی شمشه‌دار، چشم‌گاو و گره هشت</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه ثلث نقاشی دیواری: ۱ طرح گیاهی</p>
	<p>اجزای معماری: ستون با پایه‌های سنگی، مقرنس کاری، زرده مشبک چوبی، قاب‌بندی</p>
	<p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۴ طرح ختایی ۳ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۷ نقش از جمله؛ گره شش و شمشه ترنج‌دار، شش و گیوه و پیلی شمشه دار</p>

تصویر ۱. دیدار زال و رودابه
ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.

تصویر ۲. بر تخت نشستن لهراسپ
ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.

تصویر ۳. کشتن ارجاسب توسط اسفندیار
ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.

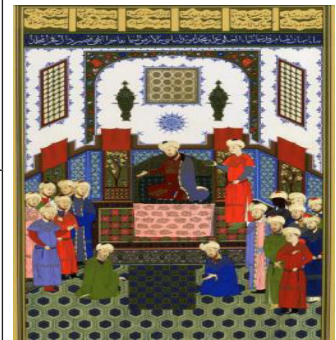
ادامه جدول ۱. نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
 <p>کتیبه: ۲ کتیبه کوفی ۲ کتیبه ثلث</p>	
 <p>اجزای معماری: برج، بالکن، نرده، پنجره چوبی-فلزی، دیوار کنگره‌دار، طاق محرابی، قاب‌بندی</p>	
 <p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۱۰ طرح ختایی ۷ طرح</p>	
 <p>نقوش هندسی: ۲ گره شامل؛ شمسه و بازوبندی، شش</p>	
 <p>کتیبه: ۱ کتیبه کوفی ۲ کتیبه ثلث نقاشی دیواری: ۱ طرح گیاهی</p>	
 <p>اجزای معماری: دیوار کنگره‌دار، برج، گنبد ستون با پایه‌های سنگی، مقرنس کاری، طاق محرابی</p>	<p>تصویر ۴. سوگ فرامرز بر تابوت رستم ساختمان، تمام تصویر را فرا گرفته است.</p>
 <p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۶ طرح ختایی ۳ طرح</p>	
 <p>نقوش هندسی: ۳ گره شامل؛ شمشه و بازوبندی، مورد و پیلی شمشه‌دار</p>	
 <p>کتیبه: ۲ کتیبه کوفی ۱ کتیبه ثلث</p>	
 <p>اجزای معماری: برجک، پنجره فلزی، یوار کنگره‌دار، حوض، طاق محرابی قاب‌بندی</p>	<p>تصویر ۵. دیدار اردشیر و گلنار. ساختمان، تقریباً سه چهارم تصویر را فرا گرفته است.</p>

ادامه جدول ۱. نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
	<p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۳ طرح ختایی ۱ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۳ گره شامل؛ شش، شش و شمسه ترنج‌دار، چهار لنگه</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه ثلث نقاشی دیواری ۱ طرح گیاهی</p>
	<p>اجزای معماری: پنجره فلزی، قاب‌بندی، پنجره مشبک چوبی</p>

تصویر ۶. بازی شطرنج بوذرجمهر ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.

(تصاویر: 1 URL، تنظیم جدول: نگارندگان)

با نقوش هندسی و تکنیک تلفیق آجر و کاشی، گرداگرد ایوان را فرا گرفته است. اضلاع شرقی و غربی دقیقاً قرینه یکدیگر تصویر شده‌اند. در حد فاصل این دو، حاشیه‌های تزئینی باریکی در طرح‌های گوناگون وجود دارند.

۲. سؤال پسر صاحب‌جمال از پدر صاحب‌کمال و پاسخ پدر: در این نگاره، شاهد یک کوشک درون باغ هستیم (تصویر ۸). بنای مورد نظر، نه دارای گنبد است و نه دارای پرسپکتیو، فقط یک ایوان با طاق محرابی به صورت تخت و دو بعدی نشان داده شده است. تمام عناصر ساختمان اعم از حوض، ایوان، کاشی‌کاری‌ها و ... به صورت تخت و دو بعدی و از یک زاویه ترسیم شده‌اند.

۳. درویش و برگرفتن موی معشوق از کف حمام: این نگاره را می‌توان یکی از دقیق‌ترین نقاشی‌هایی دانست که در آن، از فضاهای واقعی، الگوبرداری دقیقی صورت گرفته است (تصویر ۹). نگارگر با دقت، همه فضاهای مهم یک حمام را با برش‌های مختلف به عالی‌ترین شکل نشان داده است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۴).

۴. ورود زلیخا و عزیز به مصر: در این نگاره، دروازه و دو برج کنار آن، مناره و گنبد یک مسجد و چند ساختمان نیز در داخل شهر دیده می‌شوند (تصویر ۱۰). فضای معماری

به‌ویژه؛ آجرکاری، کاشی‌کاری و مشبک چوبی است. تزئینات و گل‌های اسلیمی و ختایی در قالب کاشی‌کاری در تزئین بناهای نگاره‌های این نسخه نسبت به دوره‌های قبل، متنوع‌تر و بیشتر شده‌اند. از عناصر تشکیل‌دهنده فضاهای معماری در هفت‌اورنگ، می‌توان به نقوش تزئینی گیاهی (اسلیمی و ختایی)، حیوانی و هندسی اشاره کرد که سردرها، طاق‌ها و کتیبه‌ها را آراسته‌اند.

توصیف ۱۲ نگاره هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا

تأثیرپذیری مکتب نگارگری مشهد از بهزاد و توجه به عوامل انسانی حالات و اندام‌های طبیعی افراد باعث می‌شوند در بیشتر موارد، معماری در نگاره‌های هفت‌اورنگ با توجه به ابداعات و نوآوری‌های مکتب مشهد، زمینه‌ای برای حضور نقوش متنوع و پُرزرق‌وبرق صفوی باشد. عناصر معماری در مجالس هفت‌اورنگ، با طبیعت و انسان ادغام شده و اوج تزئین را رقم می‌زنند.

۱. روستایی ساده‌دل و الاغ محتضر: در این نگاره در ضلع رو به تصویر، ورودی بلند و باریک ایوان‌مانندی را می‌بینیم (تصویر ۷). دو قوس طاقی‌شکل، در دو جای آن (بالای ایوان و یک سوم فوقانی ایوان) وجود دارند. کتیبه کوچک به خط ثلث، مابین ایوان دو طاق وجود دارد. قابی کم‌عرض

شامل؛ کاشی کاری، نقاشی دیواری و کتیبه‌ها هستند.
۱۰. شهری و روستایی: از نکات قابل توجه در مورد معماری باغ، یک دیوار آجری باغ و ورودی نسبتاً ساده آن و سپس آلاچیق که ستون‌های ظریف چوبی و سقف کتانی دارد، است. آلاچیق در این نگاره، مانند کوشک‌های هشت‌وجهی بوده که در شش وجه ترسیم شده و با نقوش گیاهی و هندسی، تزئین یافته است (تصویر ۱۶).

۱۱. مجلس حضرت سلیمان و بلقیس (تصویر ۱۷): در سمت چپ، ایوان و در ورودی با دو پله ترسیم شده‌اند. در طبقه بالا، بالکن و در طبقه پایین بنا در داخل حیاط، پنجره چوبی مشبک بزرگی دیده می‌شود. حیاط عمارت با آجر، کف پوش شده و در بالای پشت‌بام نیز کنگره و برجک قابل مشاهده هستند. بنا، با نقوش هندسی و گیاهی تزئین شده و دارای ترکیب‌بندی غیرقرینه است که فضای بیرون و درون یک عمارت را نشان می‌دهد.

۱۲. بوسه زدن مرید بر پای مراد: سه چهارم فضای نگاره، به بنای معماری و حیاط آن تعلق گرفته است (تصویر ۱۸). زمین سنگ‌فرش، بنای ساختمان با نمای آجری، بالکن، برجک و تزئینات اندک در سردر و پشت‌بام، بنای معماری را شکل داده‌اند و در بالکن، قاب‌بندی با فرم ظاهری منحصر به بناهای هفت‌اورنگ دیده می‌شود. برای ترسیم نقوش تزئینی در بنا، نگارگر بیشتر به نقوش هندسی یک‌رنگ دیوارها اکتفا کرده است تا نقوش متنوع رنگی.

عناصر تزئینی نگاره‌های هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا

به‌طور کلی، نقوش و تزئینات معماری در نگاره‌های هفت‌اورنگ، به نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه و نقاشی دیواری تقسیم‌بندی می‌شوند که در جدول ۲ همراه با جزئیات، به شرح آنها پرداخته شده است. همچنین، عناصر معماری (شامل؛ طاق، مناره، برج، دیوار، پنجره و ...) نیز در جدول قابل مشاهده هستند. بناهای معماری دوازده نگاره هفت‌اورنگ، دارای تزئینات و نقوش مشترک و متفاوتی هستند. در اکثر نگاره‌های هفت‌اورنگ، بنا در کنار طبیعت و در ارتباط با آن ترسیم شده است. برای بررسی میزان سهم بنا در این نگاره‌ها، تصاویر مورد نظر در جدول ۲، توسط خطوط با فواصل مساوی تقسیم‌بندی شده‌اند و ارزیابی کمی انجام شده است. فقط در چهار نگاره (تصاویر ۹، ۱۲، ۱۳ و ۱۴)، شاهد حضور بنا در تمام صفحه هستیم و عوامل طبیعی همراه با نقوش گیاهی ظریف، در حاشیه ترسیم شده‌اند. نقوش اسلیمی اغلب به‌تنهایی دیده نمی‌شوند و بیشتر، نقوش ختایی و یا ترکیبی از آنها دیده می‌شود. در این دوره، به‌علت وجود کاشی

شهر و دروازه، در سمت چپ و بالای تصویر متمرکز شده و با گنبد و مناره مسجد که سر به فلک کشیده است، پایان می‌پذیرند. بخش عظیم نگاره، توسط طبیعت و انسان‌ها و حیوانات پوشیده شده است و فضای معماری، سهم کمتری دارد.

۵. یوسف و ملازمان زلیخا: این نگاره، بیشتر نمایانگر الگوی عمارت کوشک‌های هشت‌وجهی در میان باغ اندرونی است (تصویر ۱۱). در وسط بنا، ایوانی مزین به کاشی کاری، کتیبه و نقاشی دیواری دیده می‌شود. تزئینات هندسی بنا، خیره‌کننده و ظریف هستند. فضای معماری توسط لبه صخره‌های اسفنجی‌شکل، از طبیعت و سایر عوامل جدا شده است.

۶. نوزاد، به معصومیت حضرت یوسف شهادت می‌دهد: در این نگاره، نمای درونی ساختمان و قسمتی از حیاط ترسیم شده است (تصویر ۱۲). حضور بانوان در طبقه بالا، نشان از مسکونی بودن عمارت دارد. بنای معماری تقریباً کل صفحه را پوشانده است و فقط در حاشیه بالا، شاهد حضور عوامل طبیعی هستیم. فضای این مجلس، با قرینه محوری تصویر شده است. ایوانی با طاق محرابی در مرکز تصویر و دو دیوار با پنجره‌ها و کتیبه‌های کوچک، در دو طرف ایوان و حیاط جلوی عمارت دیده می‌شوند.

۷. عروسی یوسف و زلیخا: بنای نگاره، فضایی شبیه به کوشک درون باغ‌های ایرانی دارد. فضای معماری و حتی کف‌سازی محوطه نیز به‌صورت دو بعدی و تخت ترسیم شده و هیچ نشانی از پرسپکتیو دیده نمی‌شود (تصویر ۱۳).

۸. فرشتگان، سعدی را نورباران می‌کنند: فضای این نگاره تقریباً با بنای معماری پر شده است (تصویر ۱۴). بنا شامل یک کوشک هشت‌وجهی است. دیوار سمت چپ نگاره که در ورودی و اصلی عمارت را نشان می‌دهد، با نقوش هندسی رنگین و دو کتیبه پوشیده شده است. دو وجه دیگر بنا، داخل عمارت را نشان می‌دهند که در یک وجه، شاهد ایوان و طاق محرابی و سایر عناصر رنگین هستیم و وجه دیگر بنا، دیوار ساده عمارت را نشان می‌دهد.

۹. عاشق مفلوک از بام به زمین می‌افتد: در فضای معماری، کوشک هشت‌وجهی، با نرده‌های کوتاهی احاطه شده است. طبقه اول شامل؛ ایوان، طاق، پنجره و کتیبه است (تصویر ۱۵). یک پنجره و یک بالکن در طبقه دوم دیده می‌شود. ترکیب‌بندی معماری نگاره، به‌صورت غیرقرینه و سه چهارم نگاره را اشغال کرده است. خطوط منظم، خشک و هندسی بنا، در تعادل با زندگی پرهیاهوی بیرون آن و پیکره‌های پر جنب‌وجوش هستند. تزئینات ساختمان

جدول ۲. نگاره‌های هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

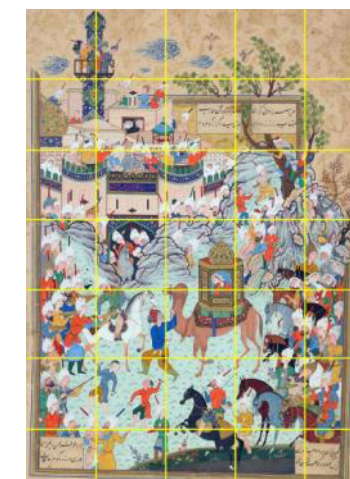
نقوش و تزئینات معماری		نگاره
	<p>نقوش گیاهی: اسلمی ندارد/ ختایی ۵ طرح ترکیبی ۲ طرح</p>	 <p>تصویر ۷. روستایی ساده‌دل و الاغ محتضر ساختمان تقریباً یک سوم تصویر را فراگرفته است.</p>
	<p>نقوش هندسی: ۳ طرح گره شامل؛ پیلی شمسه‌دار، مورد</p>	
	<p>کتیبه: ۲ کتیبه ثلث نقاشی دیواری: ۲ طرح (حیوانی)</p>	
	<p>اجزای معماری: دروازه، دیوار کنگره‌دار، طاق محرابی، قاب‌بندی</p>	
	<p>نقوش گیاهی: اسلمی ندارد/ ختایی ۳ طرح</p>	 <p>تصویر ۸. سؤال پسر از پدر و نصیحت پدر ساختمان تقریباً کمتر از نیمی از تصویر را فراگرفته است.</p>
	<p>نقوش هندسی: ۳ نقش از جمله؛ گره شش و شمسه، ترقه</p>	
	<p>اجزای معماری: طاق، ایوان، کوشک هشت‌وجهی و حوض</p>	
	<p>نقوش گیاهی: اسلمی ۱ طرح/ ختایی ۲ طرح/ ترکیبی ۳ طرح</p>	
	<p>نقوش هندسی: ۱۱ نقش از جمله؛ گره شش و شمسه، شمسه و بازوبندی، پیلی شمسه‌دار</p>	 <p>تصویر ۹. درویش و برگرفتن موی معشوق از کف حمام. ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.</p>

ادامه جدول ۲. نگاره‌های هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

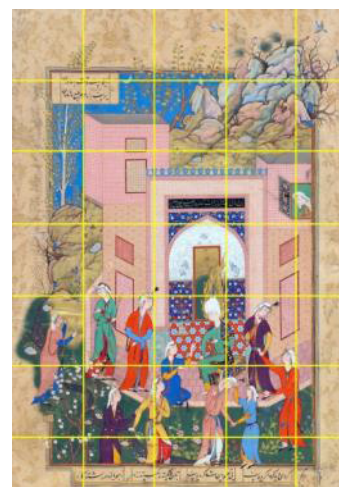
مطالعه تطبیقی تزئینات معماری در نگاره‌های شاهنامه پایسنقری و هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا
غلامرضا هاشمی و همکاران

۴۰

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
	<p>نقاشی دیواری: ۱ طرح (حیوانی)</p>
	<p>اجزای معماری: گرم‌خانه، سرپینه و بینه، تزئینات آهک‌بری، طاق‌های محرابی</p>
	<p>نقوش گیاهی: ختایی ۴ طرح/ ترکیبی ۲ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۷ نقش از جمله: گره شش، پیلی</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه نستعلیق</p>
	<p>اجزای معماری: دیوار کنگره‌دار، گنبد، طاق محرابی، دروازه، مناره و برجک</p>
	<p>نقوش گیاهی: ختایی ۲ طرح/ ترکیبی ۲ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۴ نقش</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه نستعلیق و نقاشی دیواری: ۱ طرح (حیوانی)</p>
	<p>اجزای معماری: ایوان، طاق محرابی، دیوار کنگره‌ای</p>

تصویر ۱۰. ورود زلیخا و عزیز به مصر. ساختمان تقریباً یک پنجم تصویر را فراگرفته است.

تصویر ۱۱. یوسف و ملازمان زلیخا. ساختمان تقریباً بیش از نیمی از تصویر را فراگرفته است.

ادامه جدول ۲. نگاره‌های هفت‌اورنگ میرزا و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
	<p>نقوش گیاهی: ختایی ۳ طرح/ ترکیبی ۱ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۶ نقش از جمله؛ گره شش و شمسه، چهار لنگه، جفت ترقه</p>
	<p>کتیبه: ۳ کتیبه نستعلیق</p>
	<p>اجزای معماری: پنجره، ایوان، طاق محرابی</p>
	<p>نقوش گیاهی: ختایی ۱ طرح ترکیبی ۱ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۴ نقش</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه نستعلیق</p>
	<p>اجزای معماری: طاق، ایوان، پنجره</p>
	<p>نقوش گیاهی: ختایی ۳ طرح ترکیبی ۲ طرح</p>

تصویر ۱۲. نوزاد، به معصومیت یوسف شهادت می‌دهد. ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.

تصویر ۱۳. عروسی یوسف و زلیخا. ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.

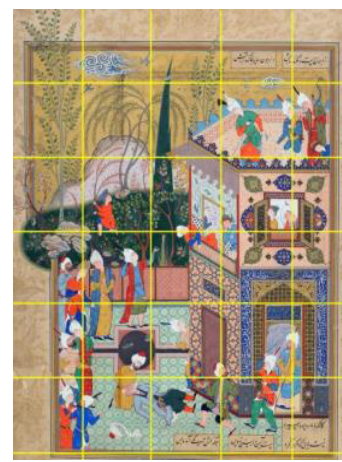

تصویر ۱۴. فرشتگان، سعدی را نورباران می‌کنند. ساختمان، تمام تصویر را فراگرفته است.

ادامه جدول ۲. نگاره‌های هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
	<p>نقوش هندسی: ۱۲ نقش از جمله؛ گره هشت و چهار لنگه، شش شش و چهار لنگه، شش و چهار لنگه، شش و چهار لنگه، شش و چهار لنگه</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه نستعلیق ۲ کتیبه ثلث و نقاشی دیواری: ۱ طرح (حیوانی) ۱ طرح (گیاهی)</p>
	<p>اجزای معماری: پنجره، برجک، ایوان و طاق محرابی</p>
	<p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۳ طرح/ختایی ۳ طرح ترکیبی ۲ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۱۰ نقش از جمله؛ چهار لنگه، هشت و شش شش و چهار لنگه، پیلی شمسه‌دار</p>
	<p>کتیبه: ۳ کتیبه ثلث و نقاشی دیواری: ۲ طرح (حیوانی) ۲ طرح (گیاهی)</p>
	<p>اجزای معماری: حوض، ایوان و طاق محرابی، پنجره، بالکن</p>

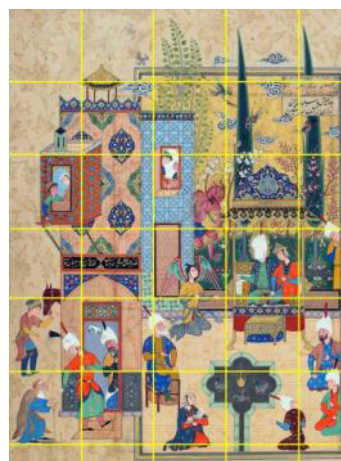
تصویر ۱۵. عاشق مفلوک از بام به زمین می‌افتد. ساختمان تقریباً بیش از نیمی از تصویر را فراگرفته است.

ادامه جدول ۲. نگاره‌های هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
	<p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۱ طرح / ختایی ۳ طرح ترکیبی ۲ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۲ گره شامل؛ هشت و شش، مورد</p>
	<p>اجزای معماری: آلاچیق، طاق محرابی</p> <p>تصویر ۱۶. شهری و روستایی. ساختمان تقریباً سه چهارم تصویر را فراگرفته است.</p>
	<p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۲ طرح / ختایی ۵ طرح / ترکیبی ۴ طرح</p>
	<p>نقوش هندسی: ۸ نقش از جمله؛ گره شش و سه سلی، هشت و شش، بازوبندی</p>
	<p>کتیبه: ۱ کتیبه نستعلیق</p>
	<p>تصویر ۱۷. حضرت سلیمان و بلقیس. ساختمان تقریباً سه چهارم تصویر را فراگرفته است.</p> <p>اجزای معماری: بالکن، پنجره، برجک، حوض، طاق محرابی</p>

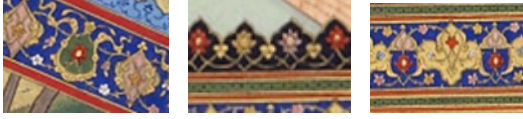

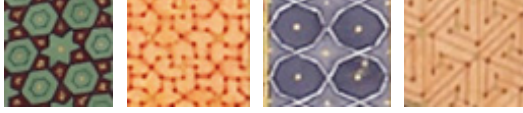
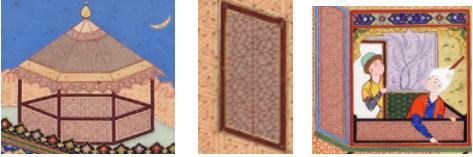

تصویر ۱۶. شهری و روستایی. ساختمان تقریباً سه چهارم تصویر را فراگرفته است.

تصویر ۱۷. حضرت سلیمان و بلقیس. ساختمان تقریباً سه چهارم تصویر را فراگرفته است.

ادامه جدول ۲. نگاره‌های هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا و جزئیات تصویری آنها به تفکیک نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه، نقاشی دیواری و عناصر معماری

نقوش و تزئینات معماری	نگاره
 <p>نقوش گیاهی: اسلیمی ۲ طرح / ختایی ۳ طرح / ترکیبی ۴ طرح</p>	 <p>تصویر ۱۸. بوسه زدن مرید بر پای مراد. ساختمان تقریباً سه چهارم تصویر را فراگرفته است.</p>
 <p>نقوش هندسی: ۱۰ نقش از جمله؛ گره پبلی، هشت و چهار لنگه، شمسه و شش</p>	
 <p>نقاشی دیواری: ۳ طرح (گیاهی)</p>	
 <p>اجزای معماری: بالکن، برجک، پنجره قالب‌بندی</p>	

(تصاویر: 2- URL تنظیم جدول: نگارندگان)

نگاره‌های هفت‌اورنگ برای روش‌های اجرای این تزئینات، می‌توان از آجرکاری ساده و گره‌سازی با آجر و تلفیق آن با کاشی (کاشی معقلی) و کاشی هفت‌رنگ نام برد. اما از نظر عناصر اجرای تزئین معماری، در تمامی نگاره‌ها شاهد حضور ایوان و طاق محرابی شکل هستیم. همچنین، از دیگر عناصر وابسته به معماری در نگاره‌ها، می‌توان انواع پنجره چوبی مشبک، برجک، حوض، گنبد و مناره را نام برد. عناصر تزئینی معماری نگاره‌های منتخب از هفت‌اورنگ، در جدول ۲ ارائه شده‌اند.

تطبیق تزئینات معماری در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا

بناهای معماری در نگاره‌های شاهنامه، کل فضای تصویر را گرفته و عوامل طبیعی یا حضور نداشته یا در قیاس با بنا ناچیز هستند، اما در نگاره‌های هفت‌اورنگ در بیشتر موارد، بنا و عوامل طبیعی در کنار هم بوده و با هم جلوه می‌کنند و حتی در مواردی، بنا در بین عوامل طبیعت پوشانده شده است. در نگاره‌های شاهنامه، فضای معماری چنان بزرگ ترسیم شده است که همه عوامل را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، اما در نگاره‌های هفت‌اورنگ، بنا نیز به تبعیت از سایر عناصر، با ظرافت خاصی به تصویر کشیده شده و در

هفت‌رنگ و استفاده آن در بناها، امکان طراحی نقوش ظریف‌تر نسبت به قبل وجود دارد و به همین دلیل، نقوش ختایی، نقش پررنگ‌تری دارند. علی‌رغم وجود ظرافت و دقت در این نقوش، نقش‌مایه‌ها از نظر وسعت، محدوده زیادی را در اکثر نگاره‌ها نمی‌گیرند. نقوش هندسی، در قالب کاشی‌کاری و آجرچینی دیده می‌شوند که منتخبی از این نقوش، در جدول ۲ قابل مشاهده است. نقاشی دیواری، در هفت نگاره از دوازده نگاره دیده می‌شود که از نقوش گیاهی و حیوانی و در یک مورد، انسانی استفاده شده است. در مورد نقاشی جانوری در نگاره‌ها، سه حیوان خرگوش، روباه و پرنده مشترک بوده و نقاشی‌های گیاهی، همه درختان و گل‌ها را نشان می‌دهند. با توجه به رواج خط نستعلیق و تکامل آن، اغلب کتیبه‌ها، به خط نستعلیق هستند. از دوازده نگاره، چهار نگاره اصلاً کتیبه نداشته و در هشت مورد دیگر نیز پنج مورد، با خط نستعلیق و سه مورد، با خط ثلث نوشته شده‌اند. این کتیبه‌ها با قدرت ظاهر شده‌اند که می‌توان دلیل آن را، حضور نام شاه طهماسب در تصاویر ۷ و ۱۵ و موضوع عرفانی نگاره در تصویر ۱۴ دانست. کتیبه‌های نستعلیق سایر نگاره‌ها، جلوه این سه کتیبه را ندارند و از نظر وسعت، کوچک بوده و از نظر رنگ نیز با کتیبه‌های ثلث متفاوت هستند و موضوعات آنها گاهی اشعاری عارفانه یا عاشقانه نزدیک به موضوع نگاره است. در

و چه در نگاره، نقش فعالی دارد. جالب آنکه تزئینات وابسته به معماری نیز در شاهنامه، به عنوان قاب‌هایی برای دیده شدن به تصویر کشیده شده‌اند و باید هنرمند آنها را عمداً این‌گونه تصویر کرده باشد (جدول ۳). رنگ در معماری طوری انتخاب شده که ترکیب بصری فعالی در نگاره خلق نماید. البته، واقع‌نمایی را با توجه به بناهای بر جای مانده می‌توان دید. تزئینات وابسته به معماری، در قالب آجر و کاشی و چوب برجسته شده و درگاه‌ها و پنجره‌ها گریزی به طبیعت هستند. در این نگاره‌ها معماری بنا، عنصر اصلی نگاره بوده است و هنرمند سعی در به تصویر کشیدن هر چه بهتر بنا داشته و در برخی نگاره‌ها مانند تصاویر ۳ و ۶، از آن به عنوان قاب اصلی بهره برده و مخاطب را در فضایی ملون مبهوت نموده است. این در صورتی است که در نگاره‌های هفت‌اورنگ، تزئینات کمتر مورد استفاده هستند و نقش طبیعت پررنگ‌تر بوده، افراد برجسته و کادرها و قاب‌ها شکسته و فضایی متفاوت را در ذهن متبادر می‌سازند. خط، از جایگاهی ویژه برخوردار نبوده و تزئینات وابسته به معماری، کم‌رنگ و یا بسیار ساده

ترکیب با سایر عوامل قرار گرفته است. اسکلت‌بندی بناهای شاهنامه، بسیار محکم است؛ به طوری که انسان را به فضای درون خود می‌کشد تا فضایی برای زندگی و درک بهتر اتفاقات روایت نگاره باشد، اما در نگاره‌های هفت‌اورنگ، به غیر از بنای حمام که ما را با خود به آن فضا می‌برد، سایر بناها بیشتر از نمای ظاهری ساخته و پرداخته شده‌اند. پرسپکتیو یا بعدنمایی بناها در نگاره‌های شاهنامه، بهتر از نگاره‌های هفت‌اورنگ ارائه شده است. در نگاره‌های شاهنامه، فضاهایی مانند؛ دژ، کاخ و قصر پادشاهی و کوشک به نمایش گذاشته شده و در مقابل، نگاره‌های هفت‌اورنگ، بازار، کوشک، حمام، دروازه و آلاچیق را نشان داده که مکان‌های عمومی هستند.

آنچه در ترکیب کلی نگاره در شاهنامه بایسنقری به نظر می‌رسد، تعامل کتیبه و نگاره است که میراث‌دار سنت پیشین نگارگری بوده، در حالی که در نگاره‌های هفت‌اورنگ، به صورت تک و یا دویستی در لابه‌لای طبیعت و یا عناصر معماری گنجانده شده است. می‌توان بیان کرد که کتیبه در شاهنامه هرات، جایگاه والایی داشته و چه در ترکیب صفحه

جدول ۳. تطبیق تصویری عناصر تزئینی نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ

جزئیات تصاویر در نقوش گیاهی						نسخه خطی
						شاهنامه بایسنقری
از تصویر ۵	از تصویر ۴	از تصویر ۳	از تصویر ۲	از تصویر ۱	از تصویر ۱	
		از تصویر ۶	از تصویر ۵	از تصویر ۲	از تصویر ۲	
						هفت‌اورنگ
از تصویر ۱۷	از تصویر ۱۱	از تصویر ۱۰	از تصویر ۹	از تصویر ۸	از تصویر ۷	
از تصویر ۱۸	از تصویر ۱۶	از تصویر ۱۵	از تصویر ۱۴	از تصویر ۱۳	از تصویر ۱۲	

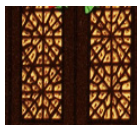

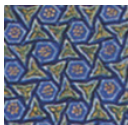

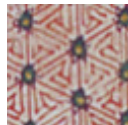

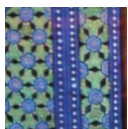

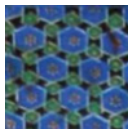

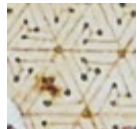

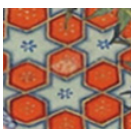

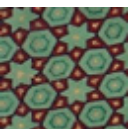

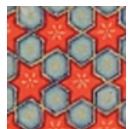

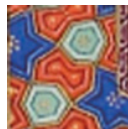
(تصاویر: 1,2: URL- تنظیم جدول: نگارندگان)

از تنوع نقوش کم نشده، اما فضای کار کوچک شده است و رنگ‌های جدیدتری چون رنگ‌های خانواده گرم، بر قاب‌های حاوی گره هندسی مسلط هستند که کمتر سراغی از آن می‌توان در بیرون داشت (جدول ۴).

نقاشی دیواری در شاهنامه، در قالب قاب‌هایی رنگی و نشان‌هایی بوده که در فضای کتب مذهبی و به‌ویژه قرآن‌های آن دوره، زینت‌بخش هستند، در حالی که در هفت‌اورنگ، بیشتر به‌صورت تک‌رنگ بوده و عمدتاً فضاهای تک‌نگاره‌های اصفهان را در آینده نزدیک رقم زده است (جدول ۵). تطبیق نقوش تزئینی (گیاهی، حیوانی، نقاشی دیواری) کتیبه و رنگ در شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ، در جداول ۳، ۴، ۵ و ۶ ارائه شده است.

شده‌اند. بیشتر تزئینات به‌واسطه پر کردن فضاها انجام شده و پنجره و درگاه رو به طبیعت باز نشده و آنها را در جوار خود پذیرفته‌اند. کادرهای متنوعی در فضای نگاره نقش بازی کرده که گاه خبر از دو مکان در دو برهه می‌دهند. این موضوع در کل، به کم‌رنگ شدن عنصر معماری در فضای نگاره انجامیده است. شاید بتوان گفت نحوه حضور عناصر تزئینی در معماری، اندک اندک فضای مستحکم نگارگری تبریز و قزوین را آماده اتصال به فضای نگارگری اصفهان می‌نماید. نگاره‌های هندسی در شاهنامه بایسنقری، پرنگ بوده و فضای قابلی را به خود اختصاص داده و بارنگ‌های پخته و سیر، فضای کاشی‌کاری آن دوران چون تزئینات مسجد گوهرشاد مشهد و مجموعه مصلا را در هرات یادآور شده‌اند؛ اگر چه در هفت‌اورنگ نیز

جدول ۴. تطبیق تصویری عناصر تزئینی نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ

جزئیات تصاویر در نقوش هندسی						نسخه خطی
						شاهنامه بایسنقری
از تصویر ۵	از تصویر ۱	از تصویر ۲	از تصویر ۲	از تصویر ۱	از تصویر ۱	
						هفتاورنگ
از تصویر ۲	از تصویر ۴	از تصویر ۳	از تصویر ۶	از تصویر ۲	از تصویر ۳	
						
از تصویر ۱۱	از تصویر ۱۰	از تصویر ۹	از تصویر ۸	از تصویر ۸	از تصویر ۷	
						
از تصویر ۱۸	از تصویر ۱۴	تصویر ۱۳ از	از تصویر ۱۲	از تصویر ۱۱	از تصویر ۱۵	

(تصاویر: 1,2-URL: تنظیم جدول: نگارندگان)

جدول ۵. تطبیق تصویری عناصر تزئینی نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و هفتاورنگ

جزئیات تصاویر در کتیبه	جزئیات تصاویر در نقاشی دیواری		نسخه خطی
 از تصویر ۱	 از تصویر ۲	 از تصویر ۶	شاهنامه بایسنقری
 از تصویر ۲			
 از تصویر ۴	 از تصویر ۴	 از تصویر ۴	
 از تصویر ۵			
 از تصویر ۷	 از تصویر ۱۵	 از تصویر ۸	هفتاورنگ
 از تصویر ۱۴			
 از تصویر ۱۳	 از تصویر ۹	 از تصویر ۷	
 از تصویر ۱۷			
 از تصویر ۱۰	 از تصویر ۷	 از تصویر ۱۱	

تصاویر: 1,2-URL- تنظیم جدول: نگارندگان

جدول ۶. تطبیق نقوش تزئینی، کتیبه و رنگ در شاهنامه بایسنقری و هفت‌اورنگ، شباهت‌ها و تفاوت‌ها

نقوش	شباهت‌ها	تفاوت‌ها
نقوش گیاهی	<ul style="list-style-type: none"> - نقوش گیاهی در قالب کاشی کاری و آجر کاری، در هر دو نسخه دیده می‌شوند. - نقوش اسلیمی و ختایی در هر دو نسخه مشاهده می‌شوند. 	<ul style="list-style-type: none"> - نقوش اسلیمی در شاهنامه، پررنگ‌تر از هفت‌اورنگ هستند، بر عکس ختایی‌ها - نقوش ختایی و اسلیمی در شاهنامه اکثراً به‌طور مجزا ارائه شده، در حالی که در هفت‌اورنگ اکثراً ترکیبی هستند. - وسعت نقوش گیاهی شاهنامه بیشتر است. - تنوع نقوش و ترکیب‌بندی در هفت‌اورنگ بیشتر است. - نقوش هفت‌اورنگ بسیار ظریف بوده و به‌صورت مجموعه نمایان شده، اما نقوش شاهنامه مستقل‌تر هستند. - نقوش اسلیمی در قاب‌بندی‌های متفاوتی در شاهنامه ارائه می‌شوند.
نقوش هندسی	<ul style="list-style-type: none"> - نقوش هندسی، در قالب گره چینی آجر، کاشی کاری و مشبک چوب ظاهر شده‌اند. - ظرافت در اجرا و تزئین نقوش هندسی در هر دو نسخه مشاهده می‌شود. - برخی نقوش گره چینی آجر در دو نسخه مشترک هستند. 	<ul style="list-style-type: none"> - نقوش هندسی در شاهنامه، فضای بیشتری را به خود اختصاص داده‌اند. - تنوع نقوش هندسی در هفت‌اورنگ بیشتر است. - نقوش هندسی در دیوار بناهای شاهنامه، پررنگ‌تر از دیوار بناهای هفت‌اورنگ هستند. در هفت‌اورنگ، آجر چینی‌های ساده در دیوارها بیشتر به چشم می‌خورند.
نقوش دیواری حیوانی و نقاشی	<ul style="list-style-type: none"> - استفاده از نقوش گیاهی در نقاشی دیواری 	<ul style="list-style-type: none"> - نقاشی دیواری در هفت‌اورنگ پررنگ‌تر است. - نقوش حیوانی و انسانی در هفت‌اورنگ در کاشی کاری و نقاشی دیواری حضور دارند، اما در شاهنامه هیچ‌گونه نقش حیوانی و انسانی دیده نمی‌شود. - فرم نقوش گیاهی هفت‌اورنگ، طبیعت‌گرایانه است، اما در شاهنامه در قالب نقوش اسلیمی و ختایی ظاهر می‌شود.
کتیبه	<ul style="list-style-type: none"> - کتیبه‌هایی که در تقلید از آثار معماری بوده، از نظر فرم و اجراء، به کتیبه‌های واقعی نزدیک هستند و برای تزئین آنها، از نقوش گیاهی استفاده شده است. - در اجرای کتیبه‌ها، خط ثلث در هر دو نسخه دیده می‌شود. - مضمون کتیبه‌ها در هر دو نسخه، یا احداثی است یا در ارتباط با موضوع نگاره. 	<ul style="list-style-type: none"> - خط به‌کار برده شده در کتیبه‌های شاهنامه، یا ثلث است یا کوفی، در حالی که در کتیبه‌های هفت‌اورنگ، بیشتر از خط نستعلیق و در برخی موارد، از خط ثلث استفاده شده است. - زمینه کتیبه‌های نستعلیق، تیره (مشکی و قهوه‌ای) است و هیچ تزئینی در زمینه کتیبه دیده نمی‌شود، در حالی که تمام کتیبه‌های شاهنامه، از رنگ لاجورد و طلایی همراه با تزئین نقوش گیاهی شکل گرفته‌اند. - تمام کتیبه‌های شاهنامه، در ساختار معماری نقش مهمی داشته، اما در هفت‌اورنگ برخی کتیبه‌ها، نقش تزئینی دارند.

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث مطرح‌شده، در پاسخ به پرسش اول در ارتباط با جایگاه معماری و تزئینات وابسته به آن، می‌توان بیان نمود که در اکثریت نگاره‌های شاهنامه بایسنقری، تصویر طبق سنن نگارگری، با متن در ارتباط است و بخشی از صفحه را کتیبه در اختیار دارد. فضای مسلط در نگاره شاهنامه، با معماری بوده و به‌نوعی تناسب بین افراد و فضا برقرار شده است. هنرمند در طراحی نگاره، سعی در ایستایی و استحکام بصری، چه به‌لحاظ ساختاری و چه رنگی، دارد. فضاها عیان و روشن و قاب‌های تزئینی، بزرگ و جسورانه به تصویر درآمده‌اند. فضاها رسمی بوده و ارتباط طبیعت با معماری، از گذر پنجره‌ها و درگاه‌ها فراهم شده است؛ این در حالی است که در نسخه هفت‌اورنگ، از صلابت و تسلط معماری کم شده و معماری بیشتر جزئی از طبیعت شده است. فضای کم‌حال معماری و تزئینات، به این مهم کمک شایانی نموده است. قاب‌های تزئینی، ساده‌تر اجرا شده‌اند و در قاب‌های

شکسته، هنرمند نظر مخاطب را بیشتر به طبیعت معطوف داشته است. قاب‌های درگاه و پنجره‌ها عمدتاً بسته بوده و با گره‌های هندسی پر شده‌اند. در هر دو نسخه، تزئینات وابسته به معماری، در قالب آجرکاری، کاشی‌کاری و تلفیق کاشی و آجر، منبت و گره چینی و نقاشی دیواری به کار رفته‌اند. فضای تزئیناتی چون آجر و کاشی در شاهنامه، یادآور تزئینات معماری در بناهای بر جای مانده از این دوران است، در حالی که در هفت‌اورنگ، نقاشی دیداری، نوید سبک اصفهان را می‌دهد که به سمت تک‌رنگ و فضای خاموش‌تر پیش رفته است.

در پاسخ به پرسش دوم می‌توان گفت که تزئینات گیاهی شاهنامه بایسنقری، بیشتر بر پایه نقوش اسلیمی و قاب‌بندی آنها استوار هستند که البته این موضوع، روال طراحی منفک دو تزئین گیاهی اسلیمی و ختایی را نشان می‌دهد؛ اگر چه باید گفت آمیختگی طراحی اسلیمی و ختایی در قاب، از اوایل قرن نهم هجری معمول شد، ولی گسترش آن مستلزم زمان بود. نقوش هندسی، گستره فراوانی داشته و در ساختار و زیبایی بنا، با دقت و جزئیات بسیار به کار برده شده‌اند. گره‌های هندسی شاهنامه در قاب‌های بزرگ و روشن، با رنگ‌هایی به تصویر درآمده که عملاً به‌عنوان تابلوهای زیبای کنار هم در یک ترکیب مناسب رنگی چیده شده‌اند، در حالی که در هفت‌اورنگ، تمرکز خاصی بر قاب‌های هندسی دیده نمی‌شود. کتیبه‌های شاهنامه بایسنقری، عنصری اصلی از معماری بنا محسوب شده؛ به‌گونه‌ای که در پیشانی نگاره و یا بناها یا بر لبه دیوارها، به صورتی مجزاشده با رنگ، با خط ثلث یا کوفی کتابت شده‌اند.

در نگاره‌های هفت‌اورنگ، بناهای معماری، در ترکیب با عوامل طبیعی جا گرفته و به‌ندرت به‌تنهایی استفاده شده‌اند. در اکثر نگاره‌ها، پرسپکتیو نقشی ندارد و بناها بیشتر دو بعدی ترسیم شده‌اند. تنوع و دقت نقوش گیاهی و ترکیب‌بندی آنها در هفت‌اورنگ، بیشتر است و از ترکیب نقوش ختایی و اسلیمی شکل گرفته‌اند. نقوش هندسی متنوع و رنگارنگی در تزئین بناها به کار گرفته شده، اما وسعت کمی از تصویر را در بر می‌گیرند. کتیبه‌های هفت‌اورنگ، بیشتر با خط نستعلیق نوشته شده‌اند و هیچ تزئینی در زمینه کتیبه دیده نمی‌شود و در نگاه اول جلب توجه نمی‌کنند. نقاشی‌های دیواری در نگاره‌های هفت‌اورنگ با حضور نقوش جانوری و انسانی، جایگاه مهم‌تری از نقاشی‌های دیواری شاهنامه بایسنقری دارند.

با توجه به اهمیت شناخت عناصر تزئینی معماری ایرانی اسلامی و تأثیر آن در شناخت هویت و پیشینه فرهنگی و نیز فرسایش آثار، پیشنهاد می‌شود پژوهشگران با رجوع به منابع تصویری که از دوره‌های مختلف هنر ایران به‌جای مانده، در شناخت بهتر هنر تزئینات معماری و ثبت گونه‌های مختلف آنها اقدام نمایند.

منابع و مآخذ

- آژند، یعقوب (۱۳۹۴). مکتب نگارگری تبریز، قزوین، مشهد. چاپ دوم، تهران: فرهنگستان هنر.
- پوپ، آرتور ایهام (۱۳۹۳). سیر و صور نقاشی در ایران. ترجمه یعقوب آژند، چاپ چهارم، تهران: مولی.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۵). هنر عهد تیموریان و متفرعات آن. چاپ اول، تهران: بنیاد فرهنگ.
- حسینی، مهدی (۱۳۷۴). ارزش‌های جاویدان شاهنامه بایسنقری. هنر، (۲۸)، ۲۳۴-۲۴۲.
- خجسته‌پور، آرزو (۱۳۸۸). "تأثیر نقوش تزئینی معماری در نگاره‌های ایرانی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پژوهش هنر. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۷). فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی. چاپ اول، تهران: چهارطاق.
- شعبانپور، منیره (۱۳۸۲). مکتب نگارگری هرات و هفت‌اورنگ. هنر، (۶۳ و ۶۴)، ۸۶-۹۳.
- فروتن، منوچهر (۱۳۸۴). درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران دوره‌های ایلخانی و تیموری و اوایل صفوی. خیال، (۱۳)، ۷۰-۸۳.
- _____ (۱۳۸۹). زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی. هویت شهر، (۱۳۴)، ۱۳۱-۱۴۲.
- فغفور، رباب و بلخاری قهی، حسن (۱۳۹۵). نمود کتیبه‌های معماری در نگاره‌های ایرانی، تحلیلی بر نمونه‌های مکتب هرات و آثار بهزاد. پژوهش‌های معماری اسلامی، (۴)، ۱۱۱-۱۲۸.

- کنبای، شیلا (۱۳۹۱). نقاشی ایرانی. ترجمه مهدی حسینی، چاپ پنجم، تهران: دانشگاه هنر.
- کونئو، پائولو (۱۳۸۴). تاریخ شهرسازی جهان اسلام. ترجمه سعید تیز قلم زنوزی، چاپ اول، تهران: شرکت عمران و بهسازی.
- محمدزاده، مهدی و مسینه اصل، مریم (۱۳۹۵). معماری در نقاشی مکتب هرات. *فیروزه/اسلام*، (۳)، ۲۷-۴۵.
- مصباح، سمانه (۱۳۹۲). "بررسی نقوش و ساختار معماری و انعکاس آن در نگارگری ایرانی دوره ایلخانی تا اواخر صفویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، نقاشی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.
- مهرابی، بهنام و مسجدی، حسین (۱۳۸۸). شاهنامه بایسنقری، شاهکار تاریخ نگارگری ایران. هنر، (۳ و ۴)، ۹۴-۹۵.
- نامدار، زهره (۱۳۹۱). بررسی تزیینات اسلیمی در مینیاتورهای دوره صفوی. *نقش‌مایه*، سال پنجم (۱۲)، ۷۳-۸۳.
- URL 1: <http://fotografia.islamoriente.com/fa/gallery/vignettes-de-shahname-de-ferdowsi-ed-baysanqori?language=fa>, (access date: 2018/02/02).
- URL 2: www.freersackler.si.edu/keywords/haft-awrang/ (access date: 2018/02/23).

A Comparative Study of Architectural Decoration in the Baysonghori Shahnameh and Ibrahim Mirza's Haft Awrang Paintings

Gholamreza Hashemi* Alireza Sheikhi** Fahime Dolatabadi***

Abstract

Baysonghori Shahnameh and Ibrahim Mirza's Haft Awrang are two prominent works of Iranian paintings that have been illustrated in the great Khorasan region for more than a century, but almost in a geographical area. Given that, buildings' decorations are worn out and destroyed over time, the illustrated manuscript containing buildings can serve as a visual document to identify architectural-related decorations in a geographical area. The questions that arise are, what is the position of the architecture and its decorative elements in the paintings? What are the similarities and differences in the architectural decoration of these two editions? The purpose of this research is to compare architectural decorations in two versions of painting indexes in Khorasan with more than a century interval. This research was a descriptive-analytical and comparative study and the data was gathered by the library research method. Six of the 22 paintings of the Baysonghori Shahnameh and 12 of the 28 Haft- Awrang architectural paintings were selected by purposeful sampling. The results show that the importance of architectural monuments in the Baysonghori Shahnameh is greater and the full screen is devoted to visualization of the building, but in the Haft Awrang paintings, the building is often part of the image and formed in combination with the natural elements. The inscriptions of the Baysonghori Shahnameh are the major element of the architecture of the building. But in the Haft Awrang they have a simple structure and are mostly decorative. The variety of colorful geometrical and plant motifs is more visible in the Haft Awrang. In the Haft Awrang wall paintings have a more prominent place, but in the Baysonghori Shahnameh the wall paintings are much dimmer.

Key words: Haft Awrang, Baysonghori Shahnameh, Herat School of Painting, Architectural Decoration

---

* Assistant Professor, Handicraft Faculty, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author).

Art_dr.hashemi@yahoo.com

** Assistant Professor, Applied Arts Faculty, Art University of Tehran, Tehran, Iran. *ar.sheikhi59@yahoo.com*

*** M.A Holder of Islamic Art, Ferdos Higher Education Institute, Mashhad, Iran. *fdovlat59@gmail.com*